

ZNAKOVI I RIJEČI

SIGNA ET LITTERAE IV

Mythos – cultus – imagines deorum

Recenzenti

prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
prof. dr. sc. Boris Olujić

Voditelj projekta

prof. dr. sc. Petar Selem

Urednice

prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
dr. sc. Inga Vilogorac Brčić

Likovno oblikovanje

Boris Bui

Računalni slog

Boris Bui

Tiskanje ove knjige financijski je pomoglo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 848859

ISBN 978-953-175-477-4

ZNAKOVI I RIJEČI
SIGNA ET LITTERAE
vol. IV.

Zbornik projekta »Mythos – cultus – imagines deorum«

DE RITV AD RELIGIONEM
OD OBREDA DO VJERE

 FF press

Zagreb, 2013.

JASMINA OSTERMAN

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za povijest

Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

josterma@ffzg.hr

UDK: 299(=411) : 003.32

Izvorni znanstveni rad

UTJECAJ POJAVE PISMA NA RAZVOJ RELIGIJSKIH SUSTAVA RANIH CIVILIZACIJA

Religijski sustavi ranih civilizacija oblikovali su se zajedno s razvitkom društva. U njima se ogledaju potrebe i problemi koji su definirali prva razvijena društva. Otkako je pismo nastalo sve do današnjih dana duboko je ukorijenjeno u povijesni i kulturni razvoj čovječanstva. Samim time njegova se uloga u životu ljudi ogledala i unutar religijskog sustava. Ovim radom pokušat će se utvrditi kako se pojava pisma odrazila na religijske sustave razvijenih društava na području Mezopotamije i Egipta.

Ključne riječi: Mezopotamija, Egipat, religijski sustavi, nastanak i razvoj pisma

Key words: Mesopotamia, Egypt, religious systems, emergence and development of script

Nastanak pisma i njegova definicija zaokupljaju mislioce od drevnih vremena. Znanstvenici (sociologije, filozofije, antropologije itd.) pridonijeli su, svaki sa stajališta svoje struke, razumijevanju uzroka i posljedica njegova nastanka. Aristotel u uvodu *Logike* kaže: “Ono [što je dano] u izričaju (φωνή) jesu znamenja (σύμβολα) dojmova u duši, a zapisi (γραφόμενα) [su znamenja onoga što je dano] u izričaju (φωνή)”.¹

Pismo je doslovno grafički ekvivalent govora, “utvrđivanje” govornog jezika u trajnom ili polutrajnom obliku.² Ono je rezultat svjesnog djelovanja, namjernog truda čovjeka da stvori novi oblik komunikacije. Dakle, ono je stvoreno činom volje (Glassner 2003: 105).

Međutim, pismo nije samo instrument, samo tehnika fiksiranja fonetskog jezika, već je i aktivni faktor koji bitno utječe na formiranje naših misli (Kulundžić 1957: 22). Ono je uvelike zaslužno za napredak komunikacije i društvene organizacije uopće i njegov je

¹ *Aristot. De Int. II*, 16a2-3. (prijevod J. Talanga u *Aristotel* 1989: 26, 27). U običnim zagradama ubacila sam ključne termine u obliku u kojem se javljaju u originalnom tekstu.

² Dakle, ono je “vidljivo i trajno predodženo jezika zahvaljujući kojem se jezik može prenositi i očuvati” (Diringer 1991: 5). Jacques Derrida pod pismom podrazumijeva sve umjetničke kreacije, uključujući fizičke geste literarnih zapisa, ali i sve ono što je omogućilo njihovo postojanje. J. J. Glassner (2003: 2) o pismu govori kao o sistemu komunikacije koji se temelji na vizualnoj i prostornoj percepciji.

nastanak neraskidivo povezan s njihovim složenim oblicima. Kao vrlo snažan medij, pismo odvaja znanje od sjećanja, a istodobno odvaja poruku i njezin sadržaj od osobe koja je šalje. Oslobođeno ograničenja vremena, pismo je također slobodno i od prostornog ograničenja.³

Navikli smo na nastanak pisma gledati kao na svojevrsnu oznaku početka povijesti, početnu točku razvoja civilizacije. Po tom pogledu s pismom se rađa literarna kultura koja smjenjuje oralnu (Glassner 2003: 5). Pismo se često smatralo jednim od odlučujućih faktora u procesu oblikovanja društva i urbanizacije, ali to je točno samo u širem smislu.⁴ Danas poznajemo mnoge razvijene drevne države koje su imale složen ekonomski i politički sustav, a koje nikada nisu razvile vlastito pismo.⁵ Kontekst u kojem nastaje pismo u Mezopotamiji također ne govori u prilog tim teorijama. U početku, pismo je bilo samo jedna od mnogih aktivnosti u društvu koje je njegovalo usmenu tradiciju (Glassner 2003: 5). Bilo je povezano s temeljnim oblicima transformacije jednostavnih društava prema složenijima.⁶ P. Probst je utvrdio da se u različitim kulturama pismo različito percipiralo i da je njegova pojava imala različite posljedice (Probst 1992). Pismo nije bilo samo tehnika, već i društveni fenomen, ovisan o društvenim značenjima. Da bi se razumjela pismenost, treba razumjeti i značenje samog pisma za društvo, simboliku pisanog teksta i kako se sve to uklapalo u društvo (Goody 1986: 92). Pronalazak pisma nije stvorio ni uzrokovao društvenu složenost, nastanak država, urbanizaciju... Bilo je, kako je Kathleen Gough lijepo napisala, “omogućavajući faktor” (Gough 1968: 84). Međutim, od nastanka pisma možemo pratiti stvaranje specifičnog načina razmišljanja koje se do kraja oblikuje oko tisuću godina kasnije, kad se iz društvene hijerarhije izdižu pisari.

Pismo je nastajalo postupno, zbog potrebe da se organizira sve razvijenije gospodarstvo i društvo uopće. U početku se uglavnom koristilo u birokratskome krugu prvih organiziranih društvenih cjelina. Omogućavalo je da se širi birokracija, a kasnije i društvena kontrola, što je dotad bilo neizvedivo. Pismenost je postala privilegija viših klasa. Eliti, koja je posjedovala vlast i bogatstvo, pismo je bilo instrument kontrole društva te je tako postalo jedan od nezaobilaznih atributa vlasti i moći. U očima nepismenoga naroda zadobilo je tajanstvenu i čarobnu moć (Larsen 1995: 187; Pollock 2005: 149–150).

³ Glassner 2003: 5. Antropolog J. Goody (1986) naglašava da je pismo važno za kognitivni i intelektualni razvoj ljudi upravo zato što odvaja poruku od konteksta. Poruka koja se oblikuje u pismu, izvlači se iz neposrednog konteksta u kojem je stvorena i u kojem se koristila (Veldhuis 1997: 140).

⁴ Gordon Childe je u popis deset kriterija koji čine temelj urbanizacije uključio i pismo (Childe 1957). U klasičnoj studiji o razvoju predindustrijskih gradova Gideon Sjoberg (1960: 33) je zaključio da je pismenost bila “jedini čvrsti kriterij po kojem se grad, kao jezgra civilizacije, razlikovao od drugih ranih tipova naselja”. Ignacije J. Gelb je utvrdio da pismo može postojati samo unutar civilizacije i da civilizacija ne može postojati bez pisma (Gelb 1963: 222).

⁵ Wheatley je u iscrpnoj studiji o porijeklu i prirodi kineskog grada utvrdio da bi uporaba pisma kao kriterij za definiranje urbanizacije isključila iz te kategorije velika i kompaktna naselja Inka, žarišta pravog carstva u pretkolumbovskoj Americi. Centralizirana država Inka funkcionirala je sasvim dobro i bez pisma, koristeći se za administrativne potrebe sistemom kipua (Wheatley 1971: 377).

⁶ Larsen 1995: 178. Nissen je, proučavajući razvoj administracije u razdoblju Uruka koje je prethodilo nastanku pisma, utvrdio da se ono pojavilo kad su već bili učinjeni svi glavni koraci prema višim, složenijim društvenim oblicima (Nissen 1985: 360). Green je također zaključio da pismo nastaje unutar već složenih oblika društvenih organizacija i da je u Mezopotamiji društveno-ekonomski temelj (slojevito društvo, redistributivni sistem...) već postojao kad je pismo nastalo. Međutim, Green za razliku od Nissena pismo ipak vidi kao jednu od osnovnih tehnologija koje su oblikovale temelje birokratske strukture. On zaključuje da je nastanak visokocentraliziranog, birokratskog aparata posljedica nastanka oruđa (pisma) koje ga je vremenom usavršavalo (Green 1981: 367).

Naziv “pismo u obliku klina” prvi je puta za-
bilježen već kod samih Sumerana u priči o zavadi
između Enmerkara,⁷ vladara Uruka, i vladara gra-
da Arate. Dok su se nadmudrivali preko glasnika,
Enmerkar je u jednom trenutku po glasniku poslao
glinenu pločicu s urezanim klinastim znakovima
koju vladar Arate nije mogao pročitati.⁸ Dakle, ime
kojim danas nazivamo pismo već je u 3. tisućljeću
pr. Kr. odražavalo njegov oblik.

Glassner zamjećuje da priča o Enmerkaru otkri-
va još jednu važnu stvar o mezopotamskom pismu i
statusu koje je imalo u tadašnjem društvu. Naime,
za razliku od mitova o nastanku pisma ostalih na-
roda, Sumerani su izum pisma pripisivali čovjeku,
a ne bogu. Govoru, koji je bio božanski izum i dar
bogova⁹ ljudima, suprotstavio se sada ljudski izum,
pismo. Kad su riječi govora jedanput bile zarobljene
u znakovima pisma, u Mezopotamiji su se formirala
dva modela moći: jedna je potjecala od božanskog i
zasnivala se na govoru, a druga, isključivo ljudska,
temeljila se na pismu. Čovjek je time, u neku ruku,
dobio sredstvo da se uključi u božanska djelovanja.
Pismo mu je dalo moć da utječe na poredak riječi,
a time i na poredak stvari (Glassner 2003: 25, 27).

Najranije pravo pismo u Mezopotamiji nastalo
je otprilike istodobno kad i u Egiptu, oko 3100. go-
dine pr. Kr. (razdoblje kasnoga Uruka, Sl. 1). Među-
tim, u Mezopotamiji možemo pratiti njegov razvoj
od prvih pomoćnih sredstava brojenja¹⁰ (razdoblje
Ubaid, 5500. – 4000. pr. Kr.) preko protoklinastoga
(razdoblje kasnoga Uruka) i klinastoga pisma (od
ranodinastičkoga II/III razdoblja) sve do njegova

Sl. 1. Protoklinasta administrativna pločica,
Djemdet Nasr, razdoblje Uruk III (CDLI)
Fig. 1 Proto-cuneiform administrative tablet,
Jemdet Nasr, Uruk III Period
MSVO 1, 2 (CDLI)

⁷ Enmerkar (ili Enmekar) je po sumerskoj listi kraljeva (OECT 02, plts. 1-4 Ashm 1923-444, surf. 3, I, 7-10, preuzeto s CDLI; transliteracija i prijevod u ETCSL: SKL 102-105) bio poslijepopotni vladar Uruka, a po nekim tradicijama i njegov osnivač. Njegovo je ime poznato samo iz mitova pa je upitno je li bio i stvarna, povijesna osoba (Glassner 2003: 11).

⁸ Kramer 1966: 38; Vanstiphout 1989: 519. Izraz koji se odnosi na znakove je KAK.am₃ i može se prevesti “to je klin”. Odnosio bi se na samo pismo, čiji su znakovi izgledali poput klinova. Vladar Arate u poruci je mogao raspoznati samo klinove koji njemu nisu značili ništa, pa je morao priznati poraz. Simbol KAK, inače, sam po sebi nikad ne znači “klin” i može se upotrebljavati u nekoliko metaforičkih značenja, ovisno o kontekstu (Glassner 2003: 20).

⁹ Precizno, dar boga Enkija koji se spominje na početku Priče o Enmerkaru i vladaru Arate:
.... Enki, gospodar obilja, čije riječi su točne, dalekovidan u zemlji, stručnjak među bogovima, u njihova (ljudska) usta stavio je neskladne jezike, onoliko (njih) koliko ih je ustanovio (imenovao, utemeljio)....
(Glassner 2003: 25)

¹⁰ Identificirana su razna sredstva koja su prethodila pismu u punome smislu riječi. To su u prvome redu takozvani biljezi ili brojači (engl. *tokens* ili *calculi*) koji se pojavljuju već u neolitiku (vidi Schmandt-Besserat 1996).

Slika 2. Pločica s protoelamskim pismom, Suza MDP 6, 213 (CDLI)

Fig. 2 Proto-Elamite tablet, Susa MDP 6, 213 (CDLI)

Slika 3. Pločice s najstarijim hijeroglifima (etikete), U-j grobnica, Abid, oko 3150. god. pr. Kr. (grobnica kralja Škorpiona ?, Bard 2002: 64)

Fig. 3. Tablets with oldest hieroglyphs (tags), U-j tomb, Abydos, cca. 3150 BC (King Scorpio's tomb, Bard 2002: 64)

nestanka malo poslije početka naše ere. Protoelamsko pismo potvrđeno je u Suzi nešto kasnije od protoklinastog pisma (Sl. 2). Oba “pisma” još su uvijek bila neka vrsta mnemotehničkih sredstava i nisu izražavala jezik koji bilježe.¹¹ Klinasto se pismo razvilo iz protoklinastog oko sredine 3. tisućljeća pr. Kr. Uz većinu zapisa gospodarske prirode tada se pojavljuju i prvi literarni sastavci (mitovi, himne, kraljevski natpisi itd.; Pollock 2005: 167–168).

Najstariji dokazi da je u Egiptu postojala neka vrsta pisma potječu iz preddinastičkoga razdoblja. Pločice sa simbolima koji su preteče hijeroglifima pronađene su u U-j grobnici u Abidu koja se pripisuje preddinastičkomu vladaru kralju Škorpionu (Sl. 3).¹² Pločice i znakovi urezani na njima interpretiraju se kao popis imovine umrloga kralja. Znakovi su, kao i oni u dinastičkome razdoblju, ideografski i fonetski (Bard 2002: 64).

U najranijemu razdoblju egipatske povijesti pismo se vezalo uz vladara i njegov dvor, a rabilo se isključivo u administrativnome i ekonomskome kontekstu te na prikazima koji su veličali kraljevsku moć. Nastanak pisma povezan je s centraliziranjem uprave i širenjem vladarske moći. Prvi se hijeroglifi pojavljuju na raznim pločicama, pečatima i keramici. Svrha im je bila označiti robu, te ponekad imena vlasnika i mjesta odakle roba potječe.

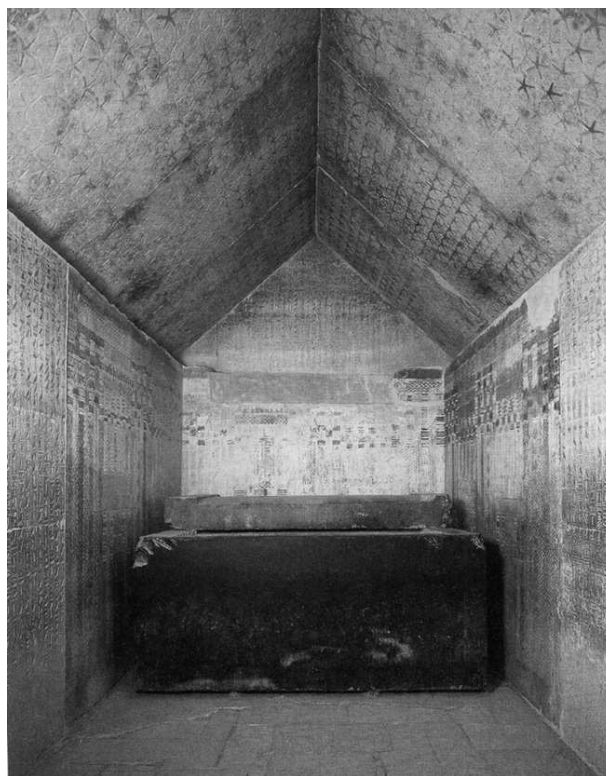
¹¹ Nissen, Damerow, Englund 1993: 116; Pollock 2005: 162–165; Van de Mierop 2007: 28–33. Postoje dvije vrste znakova: jedni bilježe proizvod, njegovo porijeklo i osobe uključene u transakciju, drugi količinu (brojevi). Protoklinasto je pismo ideografsko, što znači da svaki znak označava jednu stvar ili ideju.

¹² Grobnica se datira u III. nagadsko razdoblje (oko 3150. godine pr. Kr.) i sastoji se od dvanaest prostorija. Premda je opljačkana, u njima je pronađeno mnoštvo keramike, drvenih i koštanih predmeta, oko četrjesto vrčeva proizvedenih u Palestini, a uz to drveni oltar i drveni model žezla (Bard 2002: 64).

Od 1. dinastije javlja se i *serekh*, najraniji oblik zapisivanja kraljevskoga imena.¹³ Tada se počinju zapisivati složenije poruke i hijeroglifi se kombiniraju s grafičkim umjetničkim prikazima. Većina ranih primjera pisma pronađena je u pogrebno-kontekstu, isključivo u kraljevskim i elitnim grobnicama (Bard 2002: 64, 78, 81). Jezik, pismo, osnovni religijski koncepti i sustav upravljanja državom bili su oko 2700. godine pr. Kr. već razvijeni do stupnja na kojemu će uglavnom i ostati do kraja egipatskoga kraljevstva. U Starome kraljevstvu hijeroglifsko je pismo bilo već potpuno razvijeno sistem koji se upotrebljavao isključivo u monumentalne svrhe. Za praktične ekonomske, administrativne i druge potrebe razvio se njegov kurzivni oblik, hijeratsko pismo, kojim se pisalo na papirusu (Malek 2002: 108).

Međutim, ne može se pratiti postupni razvitak egipatskog pisma do potpune kristalizacije sustava. Nakon prvih, vrlo kratkih, preddinastičkih i ranodinastičkih zapisa, odjednom su se, bez nekih prethodnih naznaka, krajem 5. dinastije pojavili najstariji ritualni i književni Tekstovi piramida (sl. 4, Selem 2006: 27; Uranić 2002: 65; Wimmer 2004: 343), zapravo poputbina umrlomu faraonu u drugi svijet. Sadrže i elemente obreda, ali i riječi koje same po sebi imaju moć preobrazbe (Selem 2006: 27).¹⁴

Pismo je bilo jedno od glavnih sredstava državne kontrole, i nad gospodarstvom i nad religijom. U rano vrijeme egipatske države, kad je faraonova centralna vlast bila na vrhuncu, pismo je bilo usko vezano uz vladarev lik. Koristilo se, uz nužne administrativne poslove, isključivo da se naglase faraonova veličina i svetost. Za izradu administrativnih dokumenata nije trebalo mnoštvo pisara. Za izradu pisanih kraljevskih spomenika trebalo ih je još i manje. Nadzor je od samoga početka bio u rukama vladara i male skupine njemu bliskih ljudi. Faraon je bio apsolutni gospodar Egipta i njegova je božanska priroda bila neupitna. Vjerovanje je doseglo vrhunac u 4. dinastiji (Aldred 1992: 118). Nastupom 5. dinastije zamjećuje se postupno opadanje faraonova statusa i moći, a usporedno se množe pisani spomenici i vrste žanrova. Javljaju se pravni spisi, ugovori, pisma, religijski i magijski tekstovi (prvenstveno *Tekstovi piramida*), “biografski” zapisi i dr. Slijedeće 1. međurazdoblje pokazuje još širi dijapazon tekstova, većinom nezavisnih od vladarskih sankcija. Iz tog razdoblja potječu i prvi sigurni dokazi o postojanju škola. Taj se trend nastavlja i u slijedećem Srednjem kraljevstvu (Baines 1983: 577, 578, 580). Ista je situacija i s pisarskim sta-

Slika 4. Tekstovi piramida, Unasova grobnica, kraj 5. dinastije (CDLI)

Fig. 4 Pyramid Texts, Tomb of Unas, the end of 5th Dynasty (CDLI)

¹³ Hijeroglif kraljeva imena upisan je u stilizirani prikaz pročelja palače.

¹⁴ Na primjer: izlijevati vodu (*Tekstovi piramida* 23), podizanje jednog bijelog i jednog crnog vrča (*Tekstovi piramida* 43) ... (prijevod P. Selema u Selem 2006: 28). Selem (2006: 28) ističe da su tekstovi bili u neku ruku obred sam po sebi.

ležom. Analiza otisaka pečata pronađenih u Gizi, koju je u sklopu disertacije napravio J. S. Nolan, pokazala je da se od kraja 4. dinastije, a pogotovo u petoj, kod pisara zamjećuje veća specijalizacija i stvara se složenija hijerarhija unutar njihovoga staleža. Također, vidljiva je i sve veća birokratizacija koja dovodi i do povećanja broja pisara.¹⁵ Visoki službenici više nisu isključivo pripadnici kraljevske obitelji, nego u te krugove ulaze – ovaj put po zaslugi – i obrazovani pojedinci iz drugih, vjerojatno imućnijih, porodica. Učeni velikodostojnici, to jest pisari, postaju sve važniji i utjecajniji. Počevši od Staroga kraljevstva, gomilaju se titule i funkcije te se stvara visoko pozicioniran sloj pisara koji na hijerarhijskoj ljestvici egipatskoga društva zauzimaju mjesto odmah ispod kralja i njegove najuže obitelji.¹⁶ Usporedo s time jačaju administrativni centri u provincijama, čija elita preko sve prisutnijega Ozirisovog kulta traži pristup povlasticama vječnoga života (Aldred 1992: 118; Kessler 2004: 42). Briga za smrt uvelike je zaslužna za širenje pisma i repertoara žanrova. To se najjasnije ogleda baš u širenju Ozirisova kulta koje se odražava u pojavi spomenutih Tekstova piramida. Oni, iako se još uvijek nalaze isključivo u vladarskom pogrebnom kontekstu, jasno ukazuju na religijski značaj pisma i prijelaz pismenosti pod okrilje svećenstva. Iz svega navedenog može se zaključiti da pismo doduše nije nastalo u religijskom kontekstu, ali je za njegovo širenje i daljnji razvoj zaslužan upravo pogrebni ritual. Kad počne opadati faraonova apsolutna vlast jača svećenstvo i preuzima dio vladarske moći kojoj je velikim dijelom pripadalo i pismo (Baines 1983: 585).

Velik broj autora dovodi promjene u administraciji u vezu s uzdizanjem kulta boga Ra. Ra zamjenjuje kralja u središtu teološkog sustava (Helck 1954: 58; Nolan 2010: 349-350; Schmitz 1976: 162, 166). Naime, od 5. dinastije se oblikuju nove religijske institucije. Već je Userkaf, prvi vladar 5. dinastije, osnovao prvi od šest poznatih hramova boga Sunca. To u prvom redu ukazuje da je kult boga Ra postajao sve važnijim, ali i da su se hramovi osamostaljivali i postajali samodostatne gospodarske cjeline koje su dobile znatnu ulogu u privredi države (Nolan 2010: 343-345).

Sociologija religije u osnovi proučava međusobne odnose religije i društva. Polazište je višestruko potvrđena činjenica da religijske ideje i institucije utječu na razvoj društva, ali da u isto vrijeme društvene sile, organizacija društva i njegova stratifikacija ostavljaju trag na religijskim sustavima i strukturama (Wach 1967: 205). Najveće zasluge za formiranje sistematske sociologije religije pripadaju Maxu Weberu. Kroz njegovo temeljno djelo *Sociologija religije* stalno se provlači ideja da su karakteristični oblici religijskog ponašanja ideološki izraz materijalnih ili idealnih interesa društva.¹⁷ H. J. Hogbin je u studiji o institucijama u Polineziji zaključio da religija odražava društvene odnose. Nema sumnje da je

¹⁵ Nolan 2010: 257-260, 318, 320-325, 343, 358, 362, 363, 397, 398. Menkaure je možda svjesno uveo administrativnu reformu (birokratizacija, specijalizacija i ulazak u službu po zaslugi) jer je do njegovog vremena porastao broj pretendenta na prijestolje (on je četvrta generacija od Snofrua). Drastično je porastao broj rođaka koji od Snofrua drže u rukama sve najviše službe u državi, uključujući i vezirsku, čime posjeduju i znatnu moć (Nolan 2010: 399, 407).

¹⁶ Montet 1979: 239. Dokaz njihova povlaštenoga položaja i bogatstva jesu takozvani kipovi pisara: muškaraca koji sjede prekrivenih nogu sa svitkom papirusa razmotanim na krilu. Taj tip skulpture dao je najljepše primjere egipatske umjetnosti svoga doba. U ovome kontekstu nije važno prikazuju li kipovi stvarno pisare, nego je važno utvrditi da je osoba koja je sebe prikazivala kao pisara namjeravala istaknuti svoju pripadnost eliti (Satzinger 2004: 98-101). Kipovi pisara bili su vrlo omiljeni u Starome kraljevstvu, nešto su rjeđi u Srednjemu, a ponovno ulaze u modu u Novome kraljevstvu (Shedid 2004: 129; Schulz, Sourouzian 2004: 164; Kampp-Seyfried 2004: 258; Seidel 2004: 265).

¹⁷ Weber 2000. Wach 1967: 3 upozorava da Weber nije u studiju uključio takozvane "primitivne religije", a također se kroz čitavo djelo prati njegov negativan stav prema religiji.

religija bila jedna od najučinkovitijih sila stvaranja zajedništva. Religijske tradicije ranih društava sadrže koncept univerzalnog, kozmičkog, moralnog i ritualnog zakona na kojem počiva egzistencija cijele zajednice (Hogbin 1948: 11-26; Wach 1967: 12, 55, 290).

Uvođenje pisma uzrokuje vidljive i trajne promjene u religijskim sustavima. Prva se zamjećuje u samoj organizaciji religijskih struktura. Pojavom pisma polako se sistematiziraju razne religijske tradicije. U ranim društvima postojale su razne verzije mitova i razni ciklusi koji su dugo koegzistirali. Uvođenjem pisma mitološki ciklusi se uređuju, neki motivi se naglašavaju dok se drugi odbacuju. O crtavaju se sheme, uređuju genealogije, daljnjim razvojem stvaraju se različiti krugovi koji se standardiziraju i unificiraju. Raznolike nezavisne mitološke tradicije koje su bile samo slučajno povezane zamjenjuje jedinstven sustav normativnog karaktera, to jest stvaraju se doktrine. Oralnu tradiciju smjenjuje pisana u obliku svetih pisama (Wach 1967: 21, 22). Prije pisma sveto znanje je bilo dostupno isključivo povlaštenoj grupi svećenika koji su ga dalje prenosili usmenim putem. Dolaskom pisma javlja se novi faktor. Mitološke priče, himne i rituali se zapisuju, a usmena predaja gubi na važnosti iako ne nestaje. Da bi se znanje steklo i čuvalo sada je trebalo naučiti pisati. Stvara se nova pismena elita koja može upravljati životom zajednice preko intelektualne nadmoći. R. Bunzel je rekla da je moć "sposobnost kontrole". Može se, na primjer, temeljiti na vještini, prestižu, obnašanju određenih službi ili na izvanrednim dostignućima poput pisma (Bunzel 1938: 335; Wach 1967: 209).

Nositelji moći koja se temeljila na pismu bili su pripadnici malobrojne skupine koji su nakon dugog i iscrpnog školovanja savladali komplicirana pravila prvih pismenih sustava. Max Weber se koristio terminom *charisma* da bi označio posebnu moć pojedinaca nad ostatkom zajednice (Weber 2000: 4). Postoje različite vrste karizma, ali religijska je osnovna. Weber nadalje razlikuje osobnu karizmu koja se temelji na osobnim kvalifikacijama osobe i karizmu službe, koja se može pripisati pisarima.

U gotovo svim civilizacijama znanost se razvila pretežno iz kulturnih promatranja, izvorno je znanje bilo sveto. Da bi se kulturne radnje pravilno provodile stjecalo se znanje o vremenu, prostoru, jeziku i raznim tehničkim pomagalima. Tako je bilo u ranim razvijenim civilizacijama Mezopotamije, Egipta, Perzije, Indije, Kine i Meksika. Znanje je poteklo iz sistematskog proučavanja onoga što se smatralo očitovanjem božje volje i plana, te nastojanja da se s božanstvom ostane u uskoj vezi. U to su znanje uključene ritualne i moralne norme, ali i stvarne tehničke informacije. Na nižim stupnjevima društvenog razvitka svetim znanjem uglavnom su raspolagali svećenici, a sastojalo se od poznavanja tabua i utvrđenih pravila ponašanja (Wach 1967: 362). Izumom pisma znanje se prenijelo na pisaru podlogu (glinu, kamen, papirus, drvo...) i dobrim dijelom prešlo u ruke pisara. Svećenici su i dalje bili posrednici između bogova i ljudi i jedini su bili ovlašteni tumačiti i objavljivati božju volju i brinuti se da se ona provodi, ali je dio svetog znanja prešao iz svete riječi u sveto pismo, a time je znanje ušlo u djelokrug pisara.

Stratifikacija društva je započela prije pojave pisma, ali se nakon nje znatno ubrzala i intenzivirala. Sve veće razlike u vlasništvu, zanimanju i statusu uzrokuju sličnu raspodjelu religijske misli, djelovanja i organizacije pa se, osim na ekonomskom nivou, stratifikacija prati i na religijskom nivou. Stvaraju se religijske grupe kojima je jasno i precizno određeno mjesto unutar religijskog sustava. Wach je utvrdio da religijski koncepti i organizacija kulta reflektiraju utjecaj društvenih prilika i promjena jedino u društvima gdje je stratifikacija na višem stupnju od osnovne podjele rada i statusa (Wach 1967: 109, 207).

Slika 5. Leksička lista (Lista svinja), Uruk, razdoblje Uruk III (CDLI)

Fig. 5 Lexical list (List of pigs), Uruk, Uruk III Period W 12139 (CDLI)

Uspostavljanjem jedinstvenog pismovnog sustava oblikuju se i ustaljuju zakoni, norme, mjerni sustavi i utezi te kalendar. Kozmički red se prenosi s neba na zemlju, fiksira se pismom na pisaćoj podlozi. I znanje se organizira. Dotadašnje praktično znanje zapisuje se, preispituje i sistematizira. Vrlo brzo nakon izuma pisma u Sumeru se pojavljuju takozvane Leksičke liste. Pojmovi su u njima zapisani po određenim kategorijama (npr. Liste drveća i drvenih predmeta, Lista riba, Lista posuda, Lista bogova, Lista zanimanja...). Liste su sadržavale sve znanje sumerskog i kasnije babilonskog svijeta (Oates 1996: 163) i bile integralan dio mezopotamske kulture. U njima je organiziran vokabular koji je bio namijenjen posebnim svrhama. Grupiranje riječi unutar lista upućuje da su se sastavljale uz primjenu klasifikacije (Van de Mieroop 2007: 31). Liste se pojavljuju već u najranijem razdoblju pismenosti u kasnom Uroku. Otada su se razvijale, a u 1. tisućljeću dosegle su takav opseg da ih se može smatrati prethodnikom današnjih enciklopedija. Michalowski (1987: 63) je prikazao kako su pisarske škole 3. dinastije Ura djelovale kao “ideološki oblikovatelj uma”, usađujući mladim pripadnicima pisarske birokracije specifičan pogled na svijet. Oblikovanje je počelo u školi, upravo preko leksičkih lista, a najviše prepisivanjem kanonskih tekstova (pogotovo kraljevskih himni, mitova i epova).

Njima se promoviralo postojeće društveno-političko uređenje, a pogotovo vladareva osoba. Drugim riječima, jedanput sastavljeni tekstovi nametali su ciljani pogled na svijet slušateljima, a pogotovo osobama koje su ih zapisivale (Pollock 2005: 169). Obrazovanje nikada nije bilo samo stjecanje znanja i vještina. Njime su se učenici povezivali s tradicijom, što je bilo jedna od važnih kvalifikacija za budući posao (Veldhuis 1997: 136). Listama je započinjalo učenje pisma i znakova. U isto vrijeme nametale su analizu koja je unosila pravilan poredak u svijet. Određivale se pripadnost pojedinih termina određenoj sferi života, božanskoj ili ovozemaljskoj, npr. mjestu, posudi, metalu itd. (Glassner 2003: 194). Takvom su se klasifikacijom riječi uspostavljali zakoni unutar pisma, ali i u shvaćanju svijeta.

Usporedno s razvitkom i širenjem pisma djelomično se mijenjala i tradicija. Ruth Benedict je još 1934. godine u djelu *Patterns of Culture* utvrdila da svaki pojedinac aktivno sudjeluje u modifikaciji i transformaciji naslijeđenih koncepata i institucija. Tako je i kroz cijelu povijest religije moguće pratiti aktivan međuodnos individualnog doživljaja i različitih oblika tradicionalnog izražavanja religije. Ti su momenti osnovna sastavnica religijske

dinamike (Wach 1967: 16, 17). Novi pisarski stalež tražio je vlastiti religijski identitet. Budući da je pismo bilo novina, nije bilo zastupljeno u religiji. Trebalo ga je uklopiti u aktualne religijske koncepte: trebalo je odrediti božanstva – zaštitnike pisma.

U Mezopotamiji, kao i u Egiptu, rani vidovi božanstava bili su vezani uz prirodu i ljudsko iskorištavanje prirode (uzgoj stoke, obrađivanje zemlje, lov itd.). Veza između svijeta bogova i prirode proširena je i na svijet ljudi kako bi se hijerarhijski odnosi unutar društva protumačili kao pravilan odraz prirodnoga poretka. Najkasnije do sredine 3. tisućljeća pr. Kr. u Mezopotamiji je svaki grad imao boga zaštitnika kojemu je pripadao (Pollock 2005: 186). Neka su božanstva, ovisno o moći i bogatstvu grada, smatrana važnijima od drugih, pa je popularnost pojedinoga boga (a time i njegova teološka i politička moć) varirala od mjesta do mjesta i s vremenom se mijenjala.

Atributi koji božanstva povezuju sa silama prirode, pogotovo s plodnošću zemlje, smatraju se njihovim najranijim oblikom. Ubrzanim gospodarskim i političkim razvitkom krajem 4. i početkom 3. tisućljeća pr. Kr. karakteristike bogova počele su se mijenjati, ali nikada nisu izgubile vezu s primarnim oblicima. Nadograđivale su se funkcijama koje su ih povezivale sa svjetovnom, političkom situacijom. Božanstva više nisu djelovala po nestalnim, hirovitim zakonima prirode, nego po planu i pravilu organiziranoga društva (Pollock 2005: 188).

U počecima mezopotamske povijesti, u sumerskoj kulturi, pismo i pisare štitilo je žensko božanstvo. Božica Nisaba¹⁸ bila je gospodarica grada Uruka (biblijski Ereh) i u početku božica žita (Sl. 6). Zatim, nedugo nakon nastanka pisma, postala je sumerskom božicom umjetnosti, pismenosti i znanja, i kćeri nebeskoga boga Ana ili Enlila, iako je i tada zadržala attribute koji su je vezali uz poljoprivredu i plodnost zemlje. Njezinim se imenom ponekad u tekstovima čak označava samo žito. Nisaba je “otvarala čovjekove uši”, to jest obdarila je ljude shvaćanjem. U kasnijemu, babilonskom razdoblju Nisaba je postala ženom boga Nabua koji je preuzeo njezine attribute (Green, Black 2000: 206; Michalovski 2001: 575). Bila je važan član panteona; bez nje se ne bi mogli voditi nikakvi računi, ne bi se moglo žeti žito te bi se srušio civilizirani poredak svijeta (*Himna Nisabi*; Black i dr. 2006: 293–294). U sumerskoj poemi stoji da su veliki bogovi uspostavili red na zemlji i zatim podijelili nadležnosti drugim božanstvima. Nisabu su tada proglasili “Pisarom zemlje” (Black et al. 2004: 222, 224). Nisaba je također promatrala i tumačila zvijezde i prema njihovu položaju određivala gradnju raznih zgrada. Brinula se i za stado boga mjeseca Nane (Nanar) i bilježila broj stoke na svoje pločice.¹⁹ Unijela je red u svijet ljudi i odredila granice pokrajina.²⁰

Slika 6. Božica Nisaba (Goddessaday 2009)
Fig. 6 Goddess Nissaba (Goddessaday 2009)

¹⁸ Druga su joj imena bila Nanibgal i Nan-bar-še-gunu. Njezin zaštitni znak bio je pisaljka (stilus).

¹⁹ “Oni (čuvari stada) slave gospodara pjevajući himne (?) dok odlaze u ğipar svetište. Nisaba je primila njihov zbroj, Nisaba je primila njihov račun i zapisuje ga na glinu. Slava bila svetim Naninim kravama, koje cijeni mladi Suen (Sin).” *Nanina stada* (Black i dr. 2006: 146)

²⁰ Black et al. 2004: 280, 291, 307, 314, 338, 349. “...Slavljena bila Nisaba koja je donijela red... i učvrstila okruge u njihove granice, gospodarica čije božanske snage su božanske snage koje su bez premca.” *Učiteljjev savjet mladom pisaru* (Black i dr. 2006: 280)

Slika 7. Bog Nabu (Britishmuseum 2009)

Fig. 7 God Nabu (Britishmuseum 2009)

Nabu je bio akadsko božanstvo (Sl. 7). Od starobabilonskoga razdoblja polako je preuzimao Nisabine funkcije, a sama Nisaba postala mu je na kraju suprugom.²¹ Nabu je bio božanski pisar sudbine. Postao je i bogom svih pisara i zaštitnikom pisma. Kasnije se pridružio Enkiju (akadski Ea) i Marduku kao bog mudrosti. U nekim je predajama preuzeo Ninurtine atribute, pa se povezivao i s poljoprivredom (Green, Black 2000: 206; Lurker 2001: 243).

Za Staroga kraljevstva religiozna su vjerovanja Egipćana također bila raznolika. Gotovo svako područje štovalo je svoga lokalnog boga pa se pojavila potreba za centralizacijom i racionalizacijom mnoštva božanstava i njihovih kultova. Te su se zadaće prihvatili svećenici raznih božanstava. Pojedini gradovi postali su velikim religijskim centrima pojedinih bogova ili božanskih skupina. Bogovi su se povezivali u razne osmorke ili devetorke, a svećenstvo najutjecajnijih gradova razvilo je vlastite teologije, temeljene na vodećoj ulozi njihova boga u stvaranju svijeta, ostalih bogova i ljudi (David 1982: 46). Najvažniji centri postali su Heliopol, Memfis, Hermopol i Teba.

U Egiptu je bog zaštitnik pisma, pisara i znanosti bio Tot (Sl. 8). Razvitak njegova kulta pra-

timo od preddinastičkoga razdoblja. Prvotno je Tot bio bog mjeseca.²² Prikazivao se kao čovjek s glavom ibisa ili kao pavijan, a atributi su mu bili polumjesec i pisaljka. Često je na glavi nosio disk, simbol mjeseca²³ ili pero, simbol pravde.²⁴ Božica Sešat bila je zaštitnica pisanih riječi i gospodarica knjižnica (Sl. 9, Meek, Favard-Meeks 1999: 14). Prikazivala se najčešće kao žena obučena u leopardovu kožu, sa zvijezdom na glavi i također s pisaljkom u

²¹ Lurker 2001: 243. Kult boga Nabua vjerojatno je u Mezopotamiju došao iz Sirije s nomadskim narodom Amorita u ranome 2. tisućljeću pr. Kr. Središte mu je postao grad Borsipa (Leick 2002: 3, 178, 248; Van de Mierop 2007: 265). Nabu je brzo uključen u babilonski panteon, prvo kao Mardukov pomoćnik, a od kasitskoga doba kao njegov sin. Za novogodišnje svetkovine Nabuov se kip iz Borsipe nosio u Babilon da sin posjeti oca. To je postalo najvažnijim kraljevskim ritualom, ključnim za opstanak države (Van de Mierop 2007: 213; Oates 1996: 6, 175). U novoasirskome razdoblju Nabuovo se štovanje širilo i u Asiriju gdje je bio posebno popularan za Esarhadona i Asurbanipala (Green, Black 2000: 206). Nabuov položaj u Asiriji nadmašio je položaj koji je imao u matičnome babilonskom panteonu. U Asiriji je poprimio marcijalni karakter koji je omogućio da se njegov kult brže širi Carstvom (Leick 2002: 223, 259).

²² David 1982: 27–28. Totov lunarni karakter odražava se već u *Tekstovima piramida*: “O vi, dva druga što nekom prohodite koji se zovete Re i Tot, povedite me sa sobom, da bih mogao jesti ono što vi jedete, da bih mogao piti od onoga što vi pijete.” *Tekstovi piramida* 210 (prijevod P. Selema u Selem 2006: 35).

²³ Ponekad se smatralo da je kolut na njegovoj glavi zapravo Horovo sjeme koje je Izida podmetnula Setu da ga pojede u salati. Ta je epizoda dio mita o sporu Hora i Seta. Kad je Tot dozvao sjeme, ono je izašlo na Setovo čelo kao zlatni disk koji je Tot stavio na svoju glavu. Tekst mita o sporu Hora i Seta zapisan je na Papyrusu Chester Beatty, N° 1, koji je napisan u Tebi oko 1160. godine pr. Kr.

²⁴ Takvi su prikazi česti u kasnijemu, helenističko-rimskome vremenu kad se Tot povezao s grčkim bogom Hermom (Selem 1997: 96–97, 144, 151–152). Pero je inače bilo simbol božice pravde Maat koja je štitila istinu i svake godine iznova osiguravala faraonov prosperitet (*ibid.*, 43).

rući (Ions 1990: 88). Njoj je povjereno čuvanje planova i karata za gradnju hramova. Bila je vješta gledati i tumačiti položaj zvijezda i planeta, prema kojim su se pravilno orijentirale građevine. Sešat je rano bila uključena u obredno polaganje temelja. Najvažnija joj je funkcija bila bilježiti godine faraonova vladanja i jubileja na palminu grančicu te upisati njegovo ime na sveto drvo Ished (Drvo života), čime ga je činila besmrtnim (Lurker 2001: 318; Meeks, Favard-Meeks 1999: 85, 124). Zvali su je i Nebeskom knjižničarkom i Gospodaricom knjiga, a bila je i zaštitnica aritmetike. Iako je s Totom dijelila većinu funkcija, Sešat je prvenstveno bila kraljevsko božanstvo (Ions 1990: 88).

Sešat je uklopljena u sustav kao pomoćnica i sestra, a ponekad i žena glavnoga boga pisma Tota. On je izumio govor i pismo i tako osigurao opstanak znanja. Bio je pamćenje bogova; bilježio je njihove riječi. Stvoritelj je znao budućnost, a Tot mu je to omogućavao zahvaljujući svojim pouzdanim arhivima. Tako je posjedovao intimno znanje o stvaranju (Meeks, Favard-Meeks 1999: 101).

Najraširenije je bilo vjerovanje da je stvoritelj odredio da ga mjesec zamjenjuje na noćnome nebu i omogući ljudima bar malo svjetla. Dio svojih moći prenio je bogu mjeseca Totu koji je time postao njegovim zamjenikom. Mjesečeva svjetlost otkriva ljudima položaj zvijezda i planeta koje im zajedno s mjesečevim mijenama omogućuju da prate i mjere vrijeme. Gospodar zvijezda, Tot/mjesec, razdvaja godišnja doba, dane, mjesece i godine, pa je on mjeritelj vremena bogova i ljudi. Zbog toga je lunarni kalendar služio i za određivanje redosljeda egipatskih svetkovina i strukture same liturgije. Sukladno tomu Tot je označavao glavne dijelove zemaljskoga postojanja kraljeva²⁵ i običnih ljudi. Po naredbi vrhovnoga božanstva utvrdio je oblik svijeta i granice zemalja. Odredio je strukturu Egipta i u njemu organizirao nome (Meeks, Favard-Meeks 1999: 90, 101, 118–119).

Tot je sudjelovao u nastanku vrhovne devetke bogova, pa je dobio i ključnu ulogu ne samo u stvaranju kalendara nego i pri uspostavi nebeskog poretka, a preko toga i zemaljskog.²⁶ Ta se njegova uloga odrazila u mitu o sukobu Hora i Seta.²⁷

Slika 8. Bog Tot (Egyptianmyths 2009)

Fig. 8 God Thot (Egyptianmyths 2009)

Slika 9. Božica Sešat (CDLI)

Fig. 9 Goddess Seshat (CDLI)

²⁵ Zajedno sa Sešat bilježio je glavne trenutke u vladavini kraljeva, pa je urezivao svaku godinu vladavine na palminu grančicu. Također je za svaku *sed* svetkovinu upisivao ime vladara na listove svetoga drveta u Heliopolu. Stoga je bio i stvarni voditelj ceremonija tijekom kraljevskih rituala u hramovima.

²⁶ Po naučavanju heliopolskoga svećenstva Tot je iz ljubavi prema Nut dodao pet dana da bi ona mogla roditi svaki dan po jedno dijete: Ozirisa, Izidu, Seta, Neftidu i Hora (Ions 1990: 49). Priču prenosi i Plutarh u djelu *De Iside et Osiride* 12 (vidi također Živković, Gospodinović 1993: 24–25) gdje Tota poistovjećuje s grčkim bogom Hermom, a smatra ga i ocem božice Izide.

²⁷ Tot zastupa Hora u sudskome procesu koji se vodio za utvrđivanje prava na vlast nad Egiptom. M. J. Matje u toj predaji vidi mitološki odraz sukoba interesa matrijarhata i patrijarhata (1990: 87–88). Uspostavljanje Horove vlasti u mitu odražava obnavljanje poretka u Egiptu i utvrđuje faraonovu vlast na zemlji.

U Ozirisovom mitološkom krugu Tot se pokazuje i kao bog zaštitnik medicine i čuvar magičnih formula.²⁸ Vjerovalo se da su knjige koje je Tot napisao sadržavale “intimno znanje” bogova, tajne koje su trebale obogatiti i olakšati ljudski život (Meeks & Favard-Meeks 1999: 94–98).

Da bi odluke bogova stupile na snagu, morali su ih prvo diktirati njemu. Kad bi ih zapisao, Tot se osobno brinuo da budu dostupne svima, i na nebu i na zemlji. Zamišljalo se da neprestano putuje između neba i zemlje, i posreduje između bogova i ljudi (Meeks, Favard-Meeks 1999: 38–39). Stoga je jedna od najistaknutijih Totovih funkcija bila ona glasnika bogova.

Posredovao je i između svijeta živih i svijeta mrtvih. Duše umrlih morale su dobiti njegovu i Anubisovu dozvolu ako su htjele posjetiti ovaj svijet. Tot je, općenito govoreći, imao moć da prelazi sve granice (Meeks, Favard-Meeks 1999: 88).

Tot je stoga imao važnu ulogu pri putovanju umrloga u drugi svijet. Na početku Knjige mrtvih ističe se monolog koji Tot izgovara kraj ulaza u onozemaljski svijet moleći tamošnje bogove toga da pozovu k sebi umrloga koji im je doveden (Matje 1990: 99). Tot prati umrloga na lađi koja ga vodi do svijeta mrtvih. Ulogu psihopompa, sprovodnika umrlih, Tot je zadržao još dugo u helenističko-rimskome razdoblju kad je spojen s grčkim bogom Hermom, izvorno glasnikom bogova, koji je pratio sjene pokojnika u podzemni svijet. Njegov glasnički štap, *kerykeion*, postao je i Totov simbol. Herma – Tot u sinkretističkom obliku ima sprovodničku ulogu na zagrobnom putovanju (Selem 1997: 96–97, 144, 151–152). Herma – Tota, kao najmunđijega od svih bogova, gospodara pisma, znanosti, matematike i medicine, okružuje svojevrsna ezoterična aura. On je “tri puta najveći” (*Trismegistos*) i zato je religijsko-povijesni predak egipatskoga gnostičkog naučavanja (Görg 2004: 440; Uranić 2005: 119).

Međutim, glavni zadatak u pogrebnome kultu Tot je ipak imao pri vaganju pokojnikova srca jer je nadgledao mjerenje, bilježio rezultat i objavljavao ga bogovima.

Tot se povezivao i s božicom Maat koja je bila zaštitnica poretka i harmonije svijeta (Uranić 2005: 118). Prikazivali su se zajedno u prizorima vaganja duše, a Tot često na glavi nosi njezin atribut, nojevo pero (Budge 2005: 84, 91, 99). Njih su se dvoje smjenjivali kao suci u nebeskome sudu kojim je predsjedalo vrhovno božanstvo (Meeks & Favard-Meeks 1999: 40).

Tot je od prvotnoga boga mjeseca, čije je karakteristike zadržao do kraja egipatske države, postao bog izumitelj govora, pisma, računanja, kalendara. Bio je i glasnik bogova, branitelj sunčeve lađe i poretka na nebu i na zemlji, bog istine, Veliki čarobnjak, zaštitnik medicine, nauke, Gospodar božanskih knjiga i Gospodar božanskih riječi.

Egipat i Mezopotamija rado se u paru nazivaju kolijevkom civilizacije. Razvijali su se gotovo istodobno, ali u različitim geološkim i klimatskim uvjetima. Stoga su se temelji društvene organizacije razvijali drugačije (npr. poljoprivreda i stočarstvo, stratifikacija društva, izgradnja gradova). Organizacija života i sredina u kojoj se živjelo utjecale su na

²⁸ Nakon što je pomogao Izidi da se s tek rođenim Horom sakrije od Seta u močvarama Delte, magičnim je formulama izliječio dječaka od otrova škorpiona ili zmije koju je poslao Set. U Horemhebovoj *Himni Totu* naziva se “sveznajući” i “onaj koji zna tajne”. Tot je bio povezan s ezoteričnim tekstovima koje su poznavali samo inicirani pripadnici kulta. On se, zajedno s Izidom, smatrao autorom rijetkih primjeraka ezoterične *Knjige disanja* koja je, čini se, trebala biti idući stupanj u razvoju *Knjige mrtvih* (Uranić 2005: 118).

razvitak religijskih sustava koji se, bez obzira na to što su počivali na istim temeljima (pokretačkim silama prirode), razlikuju zbog drugačijega tijeka društvenoga razvoja. Pismo je, kao jedan od sastavnih dijelova mezopotamske i egipatske civilizacije i važan čimbenik u razvoju tamošnjih društava, također imalo različit razvojni put i tretman. U Mezopotamiji se, za razliku od Egipta, od samih početaka pisma pronalazi veliki broj glinenih pločica s gospodarskim zapisima koji ukazuju na vrlo razvijen administrativni aparat. Najranije se pločice nalaze isključivo u hramskim kompleksima, ali se već u slijedećem razdoblju pojavljuju veliki arhivi koji nisu bili povezani sa svetištima i čije osoblje nije imalo svećeničke funkcije. U Egiptu su pisani nalazi do kraja Stare države vrlo rijetki i uglavnom su pronađeni unutar pogrebnoga konteksta elite. Razlike se najbolje mogu objasniti različitim društvenim ustrojem.²⁹

Na oba su se područja religijski koncepti izgrađivali na temeljima koji su bili postavljeni još u neolitičko doba. Među božanstvima koja su nastala personificiranjem prirodnih sila trebalo je odabrati ono kojemu najbolje pristaje uloga izumitelja i zaštitnika pisma: u Egiptu to postaje preddinastički bog mjeseca, Veliki bijeli pavijan – Tot, a u Mezopotamiji se pismo u početku veže uz božicu žita, dakle plodnosti – Nisabu.

Uzdizanje Tota kao staroegipatskog boga pisara Weber smatra znakom birokratiziranja društva (Weber 2000: 17). Uz to se razmatranje može povezati i druga Weberova konstatacija vezana uz Totove korijene kao boga mjeseca. Naime, on smatra da su nebeska božanstva (sunca, zvijezda, pa tako i mjeseca) prikladna da postanu čuvarima pravilnosti božanskog poretka zbog pravilnosti zajamčene utvrđenim putanjama nebeskih tijela. Pravilnost u kretanju nebeskih tijela srodna je s nepovredivošću svetog poretka na zemlji, stoga su ista božanstva čuvari i zemaljskog uređenja (Weber 2000: 19). Najjasniji odraz tog reda je upravo birokratizacija koja je bila usko povezana s pismom. U tome možda treba tražiti razlog što je Tot povezan s pismom.

Razlog zašto je Nisaba postala zaštitnicom pisma postao je predmetom nekoliko znanstvenih rasprava. Jacobsen je prilično uvjerljivo ustvrdio da se Nisabina nadležnost tako razvila jer je ona bila božanstvo svih trava, uključujući i trsku. Božica personificira trsku od koje se oblikuje pisaljka (Jacobsen 1976: 10). Međutim, najuvjerljivije djeluje argument G. J. Selza. On interpretira božičino ime kao “Gospodarica obroka žita” (ili “podjele žita”). Selz u prilog tvrdnji navodi dokumente s mjesečnim obračunima distribucije ječma koji po njemu dokazuju da su žitarice (prvenstveno ječam) služile kao novac (Selz 1989: 491). Mjereći i raspoređujući ječam Nisaba stvara račune i postaje pisar.

U Sumeru se dakle pismo povezivalo s bilježenjem uroda, za što se u početku jedino i koristilo. Božanstvo mjeseca u većini je ranih društava bilo povezano najprije s vremenom, a zatim i s održavanjem poretka na nebu i na zemlji. Mjesec se tek posredno, preko praćenja izmjene godišnjih doba, povezuje s plodnošću zemlje (Leick 2002: 139).

²⁹ Egipat je rano postao manje više postojana cjelina s jednim vladarom i centraliziranom administracijom, dok su se u Mezopotamiji razvijali zasebni gradovi države koji su se na relativno malome području borili za prevlast nad ograničenom površinom plodne zemlje i nad ključnim trgovačkim putovima. Naravno, razlog razlike u broju pronađenih pisanih dokumenata mogao je biti i praktične prirode. U Mezopotamiji se pisalo gotovo isključivo na glini koja je bila dugotrajan, dostupan i jeftin materijal, dok su se u Egiptu svakodnevni poslovi bilježili na materijalu koji propada (drvo, koža, papirus itd.). U Mezopotamiji je razvoj gradova presudno utjecao na oblikovanje kulture, a u Egiptu je većina ljudi živjela u malim, relativno samodostatnim selima, iako su postojali razvijeni urbani centri (prijestolnice, luke, uz hramove).

Nisaba i Nabu su, kao i Tot, bili povezani s promatranjem nebeskih tijela, ali je Tot kao lunarno božanstvo stvorio dane, mjesece, godišnja doba i godine, a Nisaba je samo tumačila položaj zvijezda kad su se podizale važnije građevine (slično božici Sešat u Egiptu). Tot je kao izumitelj kalendara bilježio godine faraonove vladavine i, općenito, godine ljudskih života, što se nije ubrajalo ni u Nisabinu ni u Nabuovu domenu. Nadalje, ni Nisaba ni Nabu nisu se nikada povezivali s vladarevim položajem i općenito s društvenim poretkom, a u Egiptu je to bila važna funkcija Tota kao Horova zastupnika.

Pisana se riječ u Egiptu usko povezivala s magijom, pa je i Tot kao najmudriji bog štovan kao čuvar magične riječi i tvorac magičnih knjiga. U Mezopotamiji je magija bila u djelokrugu boga Enkija (akadski Ea).³⁰

S magijom je bio povezan i pogrebni kult u kojemu je Tot imao vrlo veliku ulogu i kao pisar bogova, i kao sprovednik duša, i kao Gospodar magičnih riječi. Nisaba i Nabu nisu imali nikakve veze ni s dušama umrlih, ni s prelaskom na onaj svijet. U Mezopotamiji se svijetu mrtvih općenito nije pridavalo pozornosti koliko u Egiptu, gdje je briga za zagrobni život prožimala gotovo sve sfere ovozemaljskog života. Magijska moć riječi najjače je dolazila do izražaja upravo u pogrebnim ritualima, a pismo je pomagalo da se riječi zabilježe i da se osigura sretan prelazak na onaj svijet.

Bogove zaštitnike pisma u Egiptu i Mezopotamiji razlikuje i sam izum pisma. Uz to što je bio čuvar pisma, božanski pisar i glasnik, Tot je po egipatskoj predaji izumio i govor i pismo. U Mezopotamiji se ni Nisaba ni Nabu uopće ne povezuju s izumom pisma. Pripisivalo ga se smrtniku, ili junaku Gilgamešu, ili ranodinastičkom vladaru Uruka Enmerkaru.³¹

U Egiptu je pismo isključivo u Totovim rukama. Čitanje i pisanje nisu bili uobičajeni božji poslovi, nego gotovo ekskluzivna Totova zadaća. Naprotiv, u Mezopotamiji svaki drugi bog drži pločicu i pisaljku u rukama, bilježi sudbinu bogova i ljudi, sudi na nebu i na zemlji ili je na koji drugi način povezan s pismom. Stoga bi se opet moglo ukazati na različit povijesni i politički razvoj dvaju područja i na činjenicu da su se u Mezopotamiji božanstva i njihove funkcije puno intenzivnije preklapali i miješali. Naime, u Mezopotamiji su se preslojavale različite civilizacije koje bi ponudile nove božanske likove, a uz to su se i središta političke moći pomicala na matična područja novih sila. U Egiptu se politički centar pomicao i političke su se borbe vodile unutar iste civilizacije.

U Mezopotamiji se pismo u početku povezivalo sa ženskim božanstvom. Sumerani su jednu od najvećih civilizacijskih tekovina stavili pod zaštitu Nisabe, prvotno božice žita i plodnosti. U tome se možda ogleda staro neolitičko štovanje Velike Majke, božice plodnosti, koje se u počecima mezopotamskoga urbanog života još održavalo. U Egiptu se do nastanka pisma već bilo izgubilo. Pismo se, kao što je već rečeno, prvenstveno povezivalo s bogom mjeseca i božicom Sešat koja u svojoj osnovi nema vezu sa neolitičkom božicom plodnosti.

Razlika u samome izgledu pisma djelomično je uvjetovana podlogom za pisanje. U Egiptu se pridavala velika pozornost izradi i izgledu pisanih znakova. Naprotiv, klinasti

³⁰ Enki je prvotno bio sumerski bog voda i njihove oplođujuće snage. Enki je bio Veliki čarobnjak bogova, zaštitnik obrtnika, liječnika, proroka, muzičara, ponekad i pisara (Green, Black 2000: 97). Uz Marduka kao pomoćnika povezan s magijom u liječenju i medicini. Primarno božanstvo medicine i liječnika u Mezopotamiji bila je božica Gula koja je u starobabilonskome razdoblju poistovječena s Nin'insinom (Bottéro 2001: 164, 170–171; Lurker 2001: 135, 255).

³¹ Kramer 1966: 38; Vanstiphout 1989: 515–524; Leick 2002: 56. Babilonski svećenik Beros iz 3. stoljeća pr. Kr. na grčkome je jeziku sastavio povijest svoje zemlje (*Babyloniaká* ili *Khaldaiká*). Izum pisma pripisao je Oanu, pola ribi, pola čovjeku, koji je izašao iz mora i ljude naučio pismu, znanosti, obrtu, ratarstvu, stočarstvu i drugim civilizacijskim znanjima (Bottéro 2001: 9).

znakovi djeluju vrlo nezgrapno i s vremenom su izgubili vezu s originalnim znakom od kojega su potekli. Mezopotamija nije nikada bila ni jezično ni etnički homogena. Stoga se klinasto pismo, koje je primarno stvoreno za materijalno izražavanje sumerskoga jezika, često prilagođavalo drugim jezicima te je s vremenom gubilo simboličku važnost koju je u početku imalo. Postalo je posve funkcionalno, bez neke estetske ili religijske namjene. U Egiptu je pisana riječ imala prvenstveno religijsko i magijsko djelovanje. Velik broj pisanih spomenika sačuvanih do današnjih dana potječe iz grobnica gdje su bili sakriveni od pogleda. Njihova namjena nije bila da informiraju, nego da djeluju na putu umrloga u onaj svijet. Pismo je, jednostavno rečeno, bilo instrument objave. Omogućavalo je pristup svijetu bogova. Hijeroglifi³² su bili vjerna reprezentacija volje stvoritelja (Meeks, Favard-Meeks 1999: 7, 103–104). Stoga je i pismo u Egiptu moralo biti u rukama svećenika koji su jedini imali pristup bogovima.

Osnovno znanje je u Egiptu, kao i u Mezopotamiji, potjecalo od svećenika i njihove veze s bogovima (promatranje neba, tumačenje raznih znakova...). Velika hramska središta nisu kontrolirala samo duhovni život egipatske zajednice već su aktivno sudjelovala u vlasti, a u nekim trenucima su je čak i preuzimala u vlastite ruke. Svećenik je bio čuvar tradicije, svetog znanja, božjih i moralnih zakona o kojima su ovisili svaki pojedinac i cijela zajednica. Stoga je djelovao i kao sudac, birokrat, učitelj i znanstvenik, oblikujući norme i pravila ponašanja i života ljudi. Budući da je obavljao svete obrede, stvarao je i svete pjesme, književnost, glazbu, ples, svete slike, skulpturu i arhitekturu. Svećenici su postavili temelje teologije, povijesti, filologije, zakonodavstva, medicine, matematike i astronomije. Njihov posao je bio i sistematizacija mitova i doktrina, oblikovanje vjere, skupljanje redakcija i kodifikacija svetih pisama (Wach 1967: 365). U sferi religije treba očekivati najveću proliferaciju dokumentacijskog pisanja i najveći interes za sam tekst. Pismenost je bila nužna da bi se pravilo obavili hramski rituali. Iako u ranom kraljevstvu svećenstvo nije bilo izdvojena profesionalna klasa društva, to se potpuno izmijenilo već u Starom kraljevstvu. Hramovi su postali nositelji i spremnice zapisanog znanja (Baines 1983: 585).

I u Mezopotamiji je religija bila vrlo važna u životu pojedinaca i cjelokupne zajednice, ali nikada nije potpuno obuhvatila sve sfere društva. Pismo se ondje nakon početnih par stoljeća (razdoblje kasnog Uruka) odvojilo od svećenstva pa se i dostignuća kasnijih razdoblja samo manjim dijelom mogu vezati uz religiju. Od druge polovice 3. tisućljeća pr. Kr. malo tko bi mogao izgraditi karijeru ako nije prethodno stekao znanje u nekoj školi. Ondje su se učili odnosi vlasti i oblici moći (Glassner 2003: 225). Neki su pisari postajali svećenicima, ali osnovno obrazovanje u Mezopotamiji nije bilo u domeni religije. Pisar je bio pojedinac, pripadnik jasno izdvojenog staleža koji se u društvu isticao sposobnošću pisanja, računanja, rukovođenja poslovima... Weber je ustvrdio da u Indiji kastinska etika uzdiže “duh” obrta, te da se ne temelji na prinosu privredi (Weber 2000: 37). Tako se i pisarski stalež izdvajao iz društva umijećem stvaranja i čuvanja pisane riječi. Pisari su se uglavnom školovali unutar manjih privatnih škola koje su se najčešće nalazile u privatnim kućama učitelja (Foster 2009: 263, 264; vidi i Charpin 1986; Cohen 1988: 24, 25). U Mezopotamiji je i znanost izrastala unutar pisarskog staleža.

Razvoj pisma i znanosti povezan s religijskim institucijama prati se i u drugim ranim kulturama. U Indiji se, na primjer, brahmansko sveto znanje prenosilo usmeno i zaziralo

³² Egipćani su svoje pismo nazivali *medu-netjer*, “božanske riječi” (Wimmer 2004: 343). U kasnijim, hermetičkim tekstovima zapisano je da poseban karakter glasova i pravilna intonacija egipatskih riječi utjelovljuju energiju onoga što je izgovoreno. Ne izgovaraju se samo riječi, nego glasovi nabijeni moći. Izgovorene su riječi oružje koje ima moć nad neprijateljima.

se od pisane forme.³³ Weber smatra da je to usmeno, “otajstveno” znanje svuda u početku bilo u rukama svećenstva, ali i da svuda već postoji religijsko znanje koje on pripisuje “čarobnjacima” (svetim ljudima koji nisu pripadali jasno definiranim hramskim naukovanjima i središtima). To znanje po njemu postaje odgojnim predmetom čak i za laike. Postajući postupno pravim svećenicima, čarobnjaci nastavljaju njegovati odgoj laika. Nastojeći ga zadržati pod nadzorom, prebacuju staro otajstveno znanje u literarno fiksiranu tradiciju koju interpretiraju pomoću dogmi. Literarna religija postaje sada temelj sistema obrazovanja i za posvećene i za laike. U područjima gdje između čarobnjaka i svećenika nije bilo rivaliteta ili nije ugrožavao sadržaj tradicije, spisi su se kanonizirali postupno (Weber 2000: 59, 60).

U svjetlu Weberove teorije može se sagledati i situacija u Egiptu i Mezopotamiji. U Mezopotamiji se pismo razvijalo u nekoliko gradova-država koji su imali jednog boga zaštitnika i sukladno tome jedno hramsko središte s pripadnim svećenstvom. Naravno da su se štovala i druga božanstva, ali se primat glavnog boga nije dovodio u pitanje. U takvom okružju nije postojala konkurencija i svećenstvo nije bilo primorano odmah zapisivati svoj nauk. Pismo stoga ostaje isključivo u sferi administracije i školovanja pisara-službenika. Tek kad se formiraju veće teritorijalno političke cjeline (formalno od srednjobabilonskog razdoblja), a unutar jedinstvene države koegzistira veći broj bogova i hramskih središta koja imaju utvrđene kanone, potrebno je zapisati pojedine tradicije.³⁴ U Egiptu se pismo razvijalo u jedinstvenoj državi gdje je od početka postojao niz religijskih središta posvećenih raznim božanstvima. Postojalo je stoga i suparništvo, pa je svećenstvo pojedinih božanstava osjećalo potrebu da svoj nauk fiksira pismom i da kanonizira svoju tradiciju. Pismo se od prvih dana razvijalo u nekoliko velikih hramskih središta, pa se u njima razvijale i škole. U hramu su svećenici stjecali religijsko znanje, ali je on bio i središte gdje su se školovali svi službenici.

Pismo je i u Egiptu i u Mezopotamiji nastalo zbog administrativnih potreba sve složenijeg gradskog gospodarstva. Međutim, nakon početnih par stoljeća, njegov je razvoj u tom područjima krenuo različitim putem. U Mezopotamiji je pismo bilo gotovo posve u rukama učenih pisara koji su stjecali i prenosili znanje ili u malim privatnim školama ili u velikim pisarskim središtima. Hramske institucije su se, naravno, koristile pismom i za vođenje administrativnih zapisa i za zapisivanje i uređivanje svojih kanona, ali nisu imale neku značajniju ulogu u njegovom daljnjem razvoju. U Egiptu je svećenstvo vrlo rano zadobilo znatnu političku i gospodarsku moć, pa se i samo pismo kao instrument državne kontrole našlo u njegovim rukama. Različite povijesne okolnosti tako su na ova dva područja usmjerile razvitak i pisma i religijskog sustava. Međutim, bez obzira na drugačije razvojne putove, pismo je u obje kulture doprinijelo i očuvanju i efikasnijoj kanonizaciji religijskih tradicija koja se smatrala neophodnom da bi se utvrdio nebeski poredak, a preko njega i zemaljski. Stoga je pismo bilo ključan faktor u oblikovanju društvene sakralne svijesti, jednoga od temeljnih dijelova svake kulture.

³³ Sveto je znanje smio posjedovati samo onaj koji je bio kvalificiran, takozvani dva puta rođeni.

³⁴ U srednjobabilonskom razdoblju standardiziraju se ranija literarna djela i objedinjuju se u velike cjeline. Vjerojatno su tada redigirane verzije epi o Gilgamešu koja je pronađena u Asurbanipalovoj knjižnici i velike zbirke proročanstava po iznutricama životinja, nebeskim tijelima i drugim znamenjima. To je doba bilo ključno za oblikovanje babilonskog literarnog korpusa. Pisare uključene u te aktivnosti velikim je dijelom podupirala kraljevska palača, a ne hram. Oblikuje se i umjetni književni dijalekt, tzv. standardni babilonski, inspiriran starobabilonskim literarnim jezikom. U 1. tisućljeću pr. Kr. babilonski su pisari bili grupirani u “obitelji” čiji su se eponimni pretci zvali *Sin-leqe-unninni*, *Hunzu’u*, *Ekur-zakir* i *Ahhutu*, a sugeriralo se da su živjeli u kasitsko doba. Promjena se razabire tek u 1. tisućljeću. Po dosadašnjim saznanjima izgleda da su hramovi tada postali pokroviteljima pisarskih aktivnosti (Mieroop 2007: 177, 179, 213).

Kratice

<i>Ashm</i>	Muzejski broj predmeta koji se čuvaju u Ashmolean muzeju u Oxfordu
<i>CDLI</i>	<i>Cuneiform Digital Library Initiative</i> (cdli.ucla.edu)
ETCSL	Electronic Text Corpus of Sumerian Literature (http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.2.1.1# , pregledano 25.7.2009.)
<i>ISR</i>	<i>Interdisciplinary Science Reviews</i>
<i>OECT</i>	<i>Historical inscriptions, containing principally the chronological prism, W-B 444.</i> <i>Oxford editions of cuneiform texts, v. 2, Oxford University Press, London 1923.</i>
RIA	Reallexikon der Assyriologie. Founding editors. Erich Ebeling and Bruno Meissner. Berlin/Leipzig: de Gruyter
<i>SAOC</i>	<i>Studies in Ancient Oriental Civilization</i>
<i>SKL</i>	<i>Sumerian King List</i>

Literatura

Aldred 1992	C. Aldred: <i>The Egyptians</i> , Thames and Hudson, London, 1992.
<i>Aristotel</i> 1989	<i>Aristotel: O tumačenju = Peri ermeneias/Aristotel</i> , priredio i preveo J. Talanga, Latina et Graeca, Zagreb, 1989.
<i>Baines</i> 1983	J. Baines: "Literacy and Ancient Egyptian Society", <i>Man, New Series</i> , 18, London, 1983, 572-599.
Bard 2002	K. A. Bard: "The Emergence of the Egyptian State (c.3200-2686 BC)", u I. Shaw, <i>The Oxford History of Ancient Egypt</i> , Oxford, New York, 2002, 61-89.
Benedict 1934	R. Benedict: <i>Patterns of Culture</i> , Houghton Mifflin, New York, 1934.
Black et al. 2006	J. Black, G. Cunningham, E. Robson, G. Zólyomi: <i>The Literature of Ancient Sumer</i> , Oxford University Press, Oxford, 2006.
Bottéro 2001	J. Bottéro: <i>Everyday Life in Ancient Mesopotamia</i> , Edinburgh University Press, Edinburgh, 2001.
Britishmuseum 2009	www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlightobjects/me/s/stone-figureofattendantgod.aspx (27.7.2009)
Budge 2005	E. A. W. Budge: <i>Egipatska religija: ideje o životu poslije smrti</i> , Paralele, Split, 2005.
Bunzel 1938	R. Bunzel: "The Economic Life of Primitive Peoples", u F. Boas (ur.), <i>General Anthropology</i> , D. C. Heath and Company, New York, 1938, 327-408.
Charpin 1986	D. Charpin: <i>Le Clergé d'Ur au siècle d'Hammurapi (XIXe-XVIIIe siècles av J.-C.)</i> , Droz, Geneva, Paris, 1986.
Childe 1957	G. V. Childe: "Civilizations, Cities and Towns", <i>Antiquity</i> 31, 1957, 36-38.

- Cohen 1988 M. E. Cohen: *The Canonical Lamentations of Ancient Mesopotamia*, vol. 1, Capital Decisions Limited, Potomac, Md 1988.
- David 1982 A. R. David: *The ancient Egyptians : religious beliefs and practices*, Routledge, London, 1982.
- Diringer 1991 D. Diringer: *Povijest pisma*, Hrvatsko bibliotekarsko društvo, Zagreb, 1991.
- Egyptianmyths 2009 www.egyptianmyths.net/baboon.html (27.7.2009)
- Foster 2009 B. R. Foster: "Transmission of Knowledge", u D. C. Snell (ur.), *A companion to the ancient Near East*, Blackwell Publishing Ltd., Oxford, 2009, 261-268.
- Gelb 1963 I. J. Gelb: *A Study of Writing*, Phoenix Books, The University of Chicago Press, Chicago, 1963.
- Glassner 2003 J. J. Glassner: *The Invention of Cuneiform. Writing in Sumer*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, 2003.
- Goddessaday 2009 www.goddessaday.com/mesopotamian/nisaba (27.7.2009)
- Goody 1986 J. Goody: *The Logic of Writing and the Organization of Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.
- Görg 2004 M. Görg: "Gods and Deities", u R. Schulz, M. Seidel (ur.), *Egypt: the world of the pharaohs*, KÖNEMANN*, 2004, 433-444.
- Gough 1968 Gough (Kathleen), 1968, "Implications of Literacy in Traditional China and India", *Literacy in Traditional Societies*, 1968, 70-84.
- Green 1981 M. W. Green: "The Construction and Implementation of the cuneiform writing system", *Visible Language* XV/4, 1981, 345-372.
- Green, Black 2000 A. Green, J. Black: "Enki", u P. Bienkowski, A. Millard (ur.), *Dictionary of the Ancient Near East*, British Museum Press, London, 2000, 97.
- Helck 1954 W. Helck: *Untersuchungen zu den Beamtentiteln des ägyptischen Alten Reiches*, *Ägyptologische Forschungen* 18, J. J. Augustin, New York, 1954.
- Hogbin 1946 H. I. Hogbin: *Peoples of the Southwest Pacific: a Book of Photographs and Introductory Text*, The John Day Company, New York, 1946.
- Ions 1990 V. Ions: *Egipatska mitologija*, Otokar Keršovani, Opatija 1990.
- Kampp-Seyfried 2004 F. Kampp-Seyfried: "New Kingdom. Overcoming Death-The Private Tombs of Thebes", u R. Schulz, M. Seidel (ur.), *Egypt : the world of the pharaohs*, KÖNEMANN*, 2004, 248-263.
- Kessler 2004 D. Kessler: "Old Kingdom. The Political History of the Third to Eighth Dynasties", u Schulz R., Seidel M. (ur.), *Egypt : the world of the pharaohs*, KÖNEMANN*, 2004, 40-45.
- Kramer 1966 S. N. Kramer: *Historija počinke u Sumeru*, Epoha, Zagreb, 1996.
- Kulundžić 1957 Z. Kulundžić: "Historija pisama", *Knjiga o knjizi I*, NIP, Zagreb, 1957.
- Larsen 1995 M. T. Larsen: "Introduction: literacy and social complexity", u J. Gledhill, B. Bender, M. T. Larsen (ur.), *State and society. The emergence and development of social hierarchy and political centralization*, Routledge, London, New York, 173-191.

- Leick 2002 G. Leick: *Mesopotamia. The Invention of the City*, Penguin Books, London 2002.
- Lurker 2001 M. Lurker: *Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*, Routledge, London, 2001.
- Malek 2002 J. Malek: "The Old Kingdom (c. 2686-2160 BC)", u I. Shaw (ur.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford, New York, 89-117.
- Matje 1990 M. E. Matje: *Staroegipatski mitovi*, Dečja knjiga, Beograd, 1990.
- Meeks, Favard-Meeks D. Meeks, C. Favard-Meeks: *Daily life of the Egyptian gods*, Pimlico, London, 1999.
- Michalowski 1987 P. Michalowski: "Charisma and Control: on Continuity and Change in early Mesopotamian Bureaucratic Systems", u M. Gibson, R. D. Biggs (ur.), *The Organization of Power. Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East*, SAOC 46, 1987, 55-68.
- Montet 1979 P. Montet: *Egipat u doba Ramzesa*, Naprijed, Zagreb, 1979.
- Nissen 1985 H. J. Nissen: "The Emergence of writing in the Ancient Near East", *ISR* 10/4, 1985, 349-361.
- Nissen, Damerow, Englund 1993 H. J. Nissen, P. Damerow, R. K. Englund: *Archaic bookkeeping: early writing and techniques of economic administration in the ancient Near East*, University of Chicago Press, Chicago, 1993.
- Nolan 2010 J. S. Nolan: *Mud Sealings and Fourth Dynasty Administration at Giza*, Ph. D. diss., The Faculty of the Division of the Humanities, The University of Chicago, 2010.
- Oates 1996 J. Oates: *Babylon*, Thames and Hudson, London, 1996.
- Osterman 2010 J. Osterman: "Onaj koji pločicom ide brzo i ravno". *Uloga pisara u nastajanju prvih urbanih civilizacija Sumera i Elama na prijelazu 4. u 3. tisućljeće prije Krista.*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, 2010.
- Pollock 2005 S. Pollock: *Ancient Mesopotamia. The Eden that Never Was*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Probst 1992 P. Probst: "Die Macht der Schrift. Zum ethnologischen Diskurs über eine populäre Denkfigur", *Anthropos* 87, 1992, 167-182.
- Satzinger 2004 H. Satzinger: "Old Kingdom. Living Images-The Private Statue", u R. Schulz, M. Seidel (ur.), *Egypt: the world of the pharaohs*, KÖNEMANN*, 2004, 94-103.
- Schmandt-Besserat 1996 D. Schmandt-Besserat: *How Writing Came About*, University of Texas Press, Austin, 1996.
- Schmitz 1976 B. Schmitz: *Untersuchungen zum Titel S3-NJSWT "Königsohn"*, Rudolf Habelt, Bonn, 1976.
- Schulz, Sourouzian 2004 R. Schulz, H. Sourouzian: "The Temples-Royal Gods and Divine Kings", u R. Schulz, M. Seidel (ur.), *Egypt: the world of the pharaohs*, KÖNEMANN*, 2004, 152-215.
- Seidel 2004 M. Seidel: "New Kingdom. The Hidden Tombs of Memphis", u R. Schulz, M. Seidel (ur.), *Egypt: the world of the pharaohs*, KÖNEMANN*, 2004, 264-269.

- Selem 1997 P. Selem: *Izidin trag*, Književni krug, Split, 1997.
- Selem 2006 P. Selem: *Helena u Egiptu*, ArTresor naklada, Zagreb, 2006.
- Shedid 2004 A. G. Shedid: "Middle Kingdom. A House for Eternity-The Tombs of Governors and Officials", u R. Schulz, M. Seidel (ur.), *Egypt. The World of Pharaohs*, KÖNEMANN*, 2004, 118-131.
- Sjoberg 1960 Á. W. Sjoberg: *Der Mondgott Nanna-Suen in der sumerischen Überlieferung. Teil I: Texte*, Almqvist, Wiksell, Štokholm, 1960.
- Uranić 2002 I. Uranić: *Stari Egiptat: povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.
- Uranić 2005 I. Uranić: *Ozirisova zemlja: egipatska mitologija i njezini odjeci na zapadu*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
- Van de Mieroop 2007 M. van de Mieroop: *A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC*, Blackwell Publishing, Oxford, 2007.
- Vanstiphout 1989 H. L. J. Vanstiphout: "Enmerkar's Invention of Writing", u T. Darlene, M. T. Roth (ur.), *DUMU-E₂-DUB-BA-A.*, 1989, 515-524 *DUMU-E₂-DUB-BA-A. Studies in Honor of Åke W. Sjöberg*, Occasional Publications of the Samuel Noah Kramer Fund 11, 1989, 515-524.
- Veldhuis 1997 N. C. Veldhuis: *Elementary Education at Nippur. The List of Trees and Wooden Objects*, University of Groningen, Groningen, 1997.
- Wach 1967 J. Wach: *Sociology of religion*, University of Chicago Press, Chicago, Phoenix, London, 1967.
- Wheatley 1971 P. Wheatley: *The Pivot of the four quarters. A Preliminary enquiry into the Origins and Character of the Ancient Chinese City*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1971.
- Wimmer 2004 S. Wimmer, "Hieroglyphs-Writing and Literature", u R. Schulz, M. Seidel (ur.), *Egypt: the world of the pharaohs*, KÖNEMANN*, 2004, 343-356.
- Živković,
Gospodinović 1993 Lj. Živković, B. Gospodinović: *Plutarh, O Izidi i Ozirisu*, Tragovi, Zagreb, 1993.

Influence of the script on the development of religious systems of early civilisations

Summary

Since script was invented, it has been deeply rooted in historical and cultural development of mankind. Thus, its role in the life of the people had to be reflected within the religious system. Likewise, it affected the religious systems of the developed societies in Mesopotamia and Egypt.

The earliest script in Mesopotamia was developed approximately at the same time as in Egypt, around 3100 BC. Here we can follow its progress from the first auxiliary means of counting (5500 to 4000 BC), over proto-cuneiform (Late Uruk period), until the developed cuneiform. The earliest evidence that in Egypt there was some sort of script comes from the Pre-Dynastic period (about 3150 BC). However, here we can not follow its gradual development up to the crystallization of the complete system. After the first, very short inscriptions, suddenly in the late 5th dynasty, *Pyramid Texts* emerged.

In the early time of the Egyptian state, when the central authority of Pharaoh was at its peak, the writing was closely related to the figure of the ruler. With the arrival of the 5th Dynasty, we notice a gradual decline in the status and power of the Pharaoh. It was followed by a gradual increase in the number of written documents and types of genres. The following First Intermediate period shows an even wider range of texts, mostly independent of the royal sanction. The same situation is with scribes. Since the end of the 4th dynasty, and especially in the 5th, we have evidence about the enhanced specialization of the scribes and a more complex hierarchy within their class. Starting with the 5th dynasty, new religious institutions were beginning to form.

At the lower levels of social development, a sacred knowledge was generally in the hands of priests, and it included knowledge of taboos and of established rules of behavior. With the invention of script, the knowledge is transferred to the writing surface and it largely passed into the hands of scribes.

With the emergence of writing, various religious traditions slowly started to be systemized. In early societies there were various versions of myths and various cycles. Script initiated the outlining of the scheme, edition of genealogy, and creation of different cycles that were standardized and unified.

The new scribal class has sought its own religious identity. Since the script was a novelty, it was not present in religion. In both areas religious concepts were built on the foundations laid in the Neolithic Age. Among the deities which were basically personalized natural forces, scribes had to choose the one which could best fit the role of the inventor and the protector of script: in Egypt, they chose the Predynastic moon god Thoth, and in the Mesopotamia script was at first associated with the goddess of grain, Nisabba. Therefore, in Sumer the script is connected with recording the yield. Deity of the moon in most early societies associated with time, and therefore with maintaining order. The clearest reflection of this order is precisely the bureaucratization that has been closely linked to the emergence of the script.

Egypt and Mesopotamia have developed almost simultaneously, but in different geological and climatic conditions. Thus, the foundations of social organization have evolved differently. Writing, as an important factor in the development of local communities, also had a different path of development and treatment.

The difference is evident already in the shapes of the symbols. In Egypt, scribes paid great attention to design and layout of written characters themselves. On the contrary, cuneiform signs appear to be very awkward and eventually they lost the connection to the original character from which they originated. Mesopotamia has never been a linguistically homogenous unit. Therefore, the cuneiform, primarily created for the Sumerian language, has often been adapted to other languages, and eventually it lost the symbolic meaning it had in the beginning. In Egypt, the written word primarily had religious and magical effect. Therefore, the script in Egypt must have been in the hands of priests who had exclusive access to the gods.

Basic knowledge in Egypt and in Mesopotamia derived from the priests and their relationship with the gods (observation of the sky, the interpretation of various signs ...). In Egypt, the priest was a keeper of traditions, sacred knowledge, and God's moral law. Being an interpreter of the law, he acted as judge, bureaucrat, teacher and scholar, shaping the norms and rules of behavior and people's life. In Mesopotamia religion, although very important in the lives of individuals and the community, never fully encompassed all spheres of society. The script there, after the initial couple of centuries of existence, was set apart from the clergy, so the achievements of the later period could be only in a small portion linked to religion. Some scribes became priests, but the basic education in Mesopotamia did not fall within the domain of religion.

SADRŽAJ

<i>Petar Selem</i> , Proslov	5
<i>Bruna Kuntić-Makvić</i> , Urednički predgovor	7
<i>Klara Buršić Matijašić</i> , Religija – religijski običaji u prapovijesti Istre . . .	11
<i>Jasmina Osterman</i> , Utjecaj pojave pisma na razvoj religijskih sustava ranih civilizacija	39
<i>Robert Matijašić</i> , Klasični kultovi, autohtona vjerovanja i romanizacija . .	61
<u>Ivan Knezović</u> , Topografija kultova u rimskome gradu – primjer Andautonije	71
<i>Inga Vilogorac Brčić</i> , Salonitanski sljedbenici Velike Majke	93
<i>Petar Selem</i> , Jupiter – Amon na sjevernom Jadranu	119
<i>Nenad Cambi</i> , Bilješke o tetrarhijskoj religijskoj politici.	133
<i>Hrvoje Gračanin</i> , Crkveni ustroj u kasnoantičkoj Panoniji.	155
<i>Vesna Lalošević</i> , Progonitelji kršćana u predaji Salonitansko-splitske crkve	171

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest
FF-press

Za nakladnika
prof. dr. sc. Damir Boras

Tisak
Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Naklada
300 primjeraka